
Marginalen en dwangarbeid in de vroeg-moderne tijd

Pieter Spierenburg

Twee thema's, de opkomst van gevangnissen en de identiteit van degenen die erin werden opgesloten, staan centraal in deze bijdrage. Daarmee bouw ik voort op enkele elementen uit het inleidende artikel van Diederiks. Hij noemt onder meer de mogelijkheid van het criminaliseren van gehele sociale groepen, in plaats van afzonderlijke individuen of specifieke handelingen. Hier gaat het om het criminaliseren van gevangenen. Die frase lijkt een tautologie, maar is het geenszins, omdat de eerste opgeslotenen doorgaans niet als misdadigers werden bestempeld. Ze opereerden in de marge van de samenleving, maar werden niet formeel door een rechtbank gevonnist. Een tweede, door Diederiks genoemd element betreft de reden voor criminalisering. In het geval van sociale groepen ligt die in hun (vermeende) houding of mentale instelling. De werking van dit mechanisme wil ik laten zien aan de hand van de beeldvorming *over* en stigmatisering *van* marginalen in relatie met opsluiting. Ik zal echter ook betogen dat een concept als 'criminalisering van de armoede' te ongenueanceerd is. Tenslotte biedt mijn onderwerp de mogelijkheid iets van het

leven van leden van de lagere klassen te weten te komen. Er bestaan studies over de levenswijze van diverse subgroepen daarbinnen, maar gevangenen vormen een nog nauwelijks onderzochte categorie. Daarom zal ik aandacht besteden aan het leven binnen gevangnissen, waarbij mijn gegevens overigens vooral door een rechtbank gevonnisten betreffen. De vraag naar de lange-termijnprocessen die als verklaring of achtergrond voor de besproken ontwikkelingen fungeren, komt in de conclusie aan de orde.¹

De vroege jaren in Amsterdam en de Hanze-steden

Laat ik beginnen met het oprichten van de eerste gevangnissen, door de tijdgenoten tuchthuizen genaamd. Hoewel de beweging in Engeland begon, kreeg ze haar meest uitgesproken uitwerking op het Europese vasteland, met name in de Republiek en de Noord-Duitse Hanzesteden. Het begon in Amsterdam, in december 1588, met de arrestatie van de zestienjarige poorterszoon Evert Jans. De schepe-

nen zouden hem eigenlijk voor zijn inbraken in een 'huis ter kastijding' willen opsluiten, maar zo'n huis was er niet. Tot de bouw hiervan werd besloten en, omdat het nog wel even zou duren, veroordeelden de rechters Evert tot verplichte deelname aan de openbare werken van de stad. Kennelijk werd deze vorm van dwangarbeid als verwant gezien aan die in de toekomstige tuchthuizen. Het Amsterdamse tuchthuis werd in begin 1596 geopend.²

We kunnen een aantal geestelijke vaders van dit project onderscheiden. Ten eerste was dat Coornhert, die in zijn in 1587 gepubliceerde 'Boeventucht' gevangenisstraf had bepleit als één van de mogelijkheden om misdadigers in het gareel te houden. Dieven, zo stelde hij, vrezen dwangarbeid meer dan de dood. Meer direct waren bij het project betrokken de Amsterdamse magistraten Jan Laurensz. Spiegel en Sebastiaan Egberts. Eerstgenoemde dacht vooral aan het opsluiten van lastige kinderen van geachte burgers en was daarom extra bezorgd voor de reputatie van hun families. Niemand zou mogen weten wie er in het tuchthuis zat. Egberts daarentegen wilde de inrichting bestemmen voor jonge dieven die nog op het rechte pad teruggebracht konden worden. Hij was veeleer beducht op het voorkomen van ontsnappingen. Vergelijkbare ideeën werden verkondigd door de machtige burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft. Tenslotte dien ik de Leidse stadssecretaris Jan van Hout te noemen, die een belangrijke rol speelde bij het oprichten van een tuchthuis in zijn stad.

Het valt op dat de geestelijke vaders het niet geheel eens waren over de doelstellingen van het nieuwe type inrichting. Hun motieven konden zelfs contrasteren: strenger versus milder straffen, verbetering van de opgesloten versus een streng regime, boeven als gevangenen versus kinderen van eerbare ouders. Niettemin kwamen al die ideeën samen in één project. De notie van opsluiting hing in de lucht, maar afzonderlijke personen konden er hun eigen uitwerking aan geven. Een andere conclusie die we kunnen trekken betreft de consensus onder de hogere en middenklassen over het oprichten van tuchthuizen. Iemand als Hooft behoorde tot de top van het patriciaat, terwijl Coornhert en Van Hout een bescheiden positie binnen de brede burgerij innamen. Overigens was Amsterdam op enkele

punten uitzonderlijk en bleef dat ook lange tijd. De stad richtte meerdere tuchthuizen op; zo in 1597 een apart spinhuis voor vrouwen. De mogelijkheid van het opsluiten van gevangenen was aanvankelijk een prominente uitzondering. Elders in de Republiek, bijvoorbeeld in Leiden, dat haar tuchthuis in 1598 in gebruik nam, was een verblijf erin vooral het lot van op straat opgepakte bedelaars.

Om de internationale dimensie van de beweging uit te laten komen, moeten we de navolgers van het Amsterdamse voorbeeld in de Republiek verder overslaan en Bremen en Hamburg onder de loupe nemen. Hun tuchthuizen werden respectievelijk in 1608 en 1618 in gebruik genomen. Uit een analyse van de eerste halve eeuw van hun functioneren blijkt dat hier een nog grotere nadruk lag op het opnemen van bedelaars en door familieleden aangebrachte personen dan in de Republiek.³ Het nagenoeg niet toelaten van delinquenten in Duitse, vroeg-zeventiende eeuwse gevangenen vormde het belangrijkste verschilpunt met de toestand in de Nederlanden. Een punt van overeenkomst daarentegen betrof de relatieve consensus over het nut der inrichtingen onder brede groepen uit de elites. In Hamburg bijvoorbeeld deelde de *Bürgerschaft* de macht met de senaat en beiden bevorderden het project. Lokale verschillen in de opzet der inrichtingen, tenslotte, hadden geen regionale basis. Zo was aan de tuchthuizen in Haarlem en Hamburg een armenhuis verbonden, terwijl dat in onder meer Leiden, Amsterdam en Bremen niet het geval was.

Ondanks die locale verschillen op detailpunten was Amsterdam het model voor beide regio's en, later, ook voor verder gelegen Europese steden. Documenten in diverse archieven getuigen daarvan. Correspondentie tussen magistraten en uitwisseling van ideeën vinden we van het begin rond 1600 tot het eind van de achttiende eeuw: van het verzoek door Bremen aan Amsterdam om een kopie van de ordonnantie van het rasphuis in 1604, tot een gelijksoortige vraag van Metz aan Hamburg, in 1769, waarop de senaat de Franse collega's naar Amsterdam doorverwees.⁴ Vele bezoekers aan laatstgenoemde stad namen ook een kijkje in één der tuchthuizen; gedurende de zeventiende eeuw was dat bijna de helft van degenen die de stad bezochten. Het raspen van verfhout werd als prominente vorm

van dwangarbeid in vele plaatsen overgenomen. Ook elders in Europa waren er contacten tussen de betrokken autoriteiten over de opzet van tuchthuizen. Die uitwisseling van ideeën is verklaarbaar omdat de stedelijke elites werden geconfronteerd met gelijksoortige problemen. Die betroffen met name het beleid tegenover marginalen: bedelaars en zwerwers.

Marginalen en opsluiting

Het beleid met betrekking tot marginalen vertoont een voor de preïndustriële repressie klassieke paradox: hoewel tuchthuizen aanvankelijk primair voor marginalen waren bedoeld, werden er in feite toch zo weinig opgesloten. Dat zien we in die periode ook op verwante terreinen. In de praktijk was de repressie nooit zo zwaar en effectief als ze op papier werd voorgesteld. Vaak ging het vooral om de symbolische functie en met tuchthuizen was dat eveneens het geval. Daarom ook is een studie naar de mentaliteit, naar de achterliggende gedachten, interessanter dan één die vraagt naar de effectiviteit der repressie.

De achterliggende gedachten kunnen we tussen de regels door lezen in het geval van een serie wettelijke maatregelen die in Amsterdam werd getroffen. Te zien valt hoe de komst van tuchthuizen het beleid en de opvattingen ten aanzien van marginalen beïnvloedde. De repressie die deze onderliggende sociale groep trof was echter al ouder. Een corps van bedelvangsters was actief in diverse Europese steden, in sommige gevallen sinds de eerste helft van de zestiende eeuw. In Haarlem opereerden ze sinds het eind van die eeuw, enige decennia voordat daar een tuchthuis werd geopend.⁵ Overal echter waar een dergelijke inrichting tot stand kwam, werd het systeem van bedelaars najagen er direct mee gelieerd.

De serie Amsterdamse maatregelen begint met het onderscheiden van 'echte en valse armen'. Alleen de eersten hebben het recht om een aalmoes te vragen, maar ook dit geautoriseerd bedelen wordt in 1596 aan regels gebonden. Een keur van 27 april 1597 richt zich vervolgens tegen gespecificeerde groepen die het nieuwe beleid kunnen saboteren.⁶ Hij bevat waarschuwingen voor arme ouders die zelf

hun (te jonge) kinderen op de bonnefooi naar de stad sturen; herbergiers die goed verdienen aan hetgeen succesvolle bedelaars verteren; schuifevoerders die zwerwers ongemerkt de stad in brengen en meesters die veel leerlingen of dienstboden aannemen, alleen om ze te laten bedelen. Tegelijkertijd wordt aan bona fide meesters gegarandeerd dat hun weggelopen gezellen worden opgepakt en gestraft in het tuchthuis. Er is dus een verbinding tussen de repressie van het ongeautoriseerd bedelen en het toezicht op de armen. Volgende Amsterdamse keuren betreffen vooral een verdere stroomlijning van het te voeren beleid. Het meest in het oog springende element is de aanstelling van officiële collectanten. Zij halen geld op voor de 'echte armen' en zijn bevoegd om degenen die iets aan een willekeurige bedelaar geven te bekeuren. Met andere woorden: er vindt een centralisatie van het aalmoes geven plaats, oftewel een onteigening van de particuliere liefdadigheid. De keuren vermelden diverse vormen van verzet hiertegen.

Buiten Amsterdam treffen we vergelijkbare situaties aan. Het belangrijkste verschil is dat de gegevens schaarser zijn, terwijl het betreffende beleid mogelijk ook wat minder systematisch werd toegepast. Zo is er bijvoorbeeld in Delft, Bremen en Hamburg sprake van bedelvangsters, of 'voogden', die de door hen gearresteerde personen bij de gevangenis afleveren. De Hamburgse *Vögte* werden door het tuchthuis en de vier parochiekerken van de stad gezamenlijk bekostigd. Daarnaast kan Haarlem vermeld worden als een voorbeeld van het feit dat de soep niet altijd zo heet werd gegeten als ze werd opgediend. Wanneer er een beruchte bedelaar in de stad was, moesten de dienders speciaal worden aangespoord hem te arresteren en één keer gaven de regenten van het tuchthuis met zoveel woorden toe dat het systeem van toezicht op de armen in de praktijk niet werkte. In het algemeen kunnen we twee zwakke plekken in het systeem van de repressie van marginalen onderscheiden. Ten eerste betreft dat de rol van herbergen. Uit diverse, in de archieven te vinden, gevallen blijkt dat er enige waarheid school in de bewering dat bedelaars en zwerwers in bepaalde horeca-gelegenheden samenkwamen en dat de waarden daaraan redelijk verdienden. De tweede zwakke plek betreft de bejegening van de bedelvan-

gers door het publiek en hun reputatie. Uit de bronnen blijkt overduidelijk dat de meerderheid van de bevolking een vijandige houding tegenover dit corps innam en vaak was er sprake van verzet bij de arrestatie van bedelaars. Dit was een internationaal fenomeen en brede groepen waren erbij betrokken. Het toont aan dat de oude noties van liefdadigheid, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen echte en valse armen, nog voortleefden.

Kunnen we uit dit alles concluderen dat er sprake was van een criminalisering van de armen? Tot op zekere hoogte wel. De stereotypering van zwervers en bedelaars komt bijvoorbeeld ook tot uiting in literaire teksten, zoals het door Abraham de Koningh in 1616 ter gelegenheid van een officiële collecte geschreven zinnespel. Aan de andere kant was het juist het zo consequent doorgevoerde onderscheid tussen de echte armen en de gezonde bedriegers dat een verder doorgevoerde criminalisering in de weg stond. Eerstgenoemden blijven positief beschouwd worden, hetgeen we onder meer in de dubbelfunctie van de Haarlemse inrichting, als tucht- en armenhuis, weerspiegeld vinden. Met betrekking tot de 'echte armen' bleven de traditionele noties van liefdadigheid gelden; zij werden niet gecriminaliseerd.

Tuchthuizen als pseudo-huishoudens

Na de specifieke doelgroep van marginalen besproken te hebben, kunnen we ons afvragen hoe het hen en andere opgeslotenen binnen verging. De oorsprong van tuchthuizen als in strikte zin niet-rechterlijke inrichtingen werd weerspiegeld in het beeld dat ze een soort huishouden vormden. Tot op zekere hoogte was dat beeld ook realiteit. Het makkelijkst is dat te zien aan de hand van een weergave van de typen functionarissen die met het tuchthuis en, in meer of mindere mate, met de gevangenen te maken hadden. Van verderaf naar dichterbij gaand kunnen we vier niveaus onderscheiden.

Ten eerste hebben we de magistraten, vooral de rechterlijke functionarissen. Zij zijn de oprichters en houden vervolgens ook het oppertoezicht; zij beslissen in laatste instantie over opsluiting en ontslag van individuele personen. Ze zijn echter slechts in zeer uitzonderlijke gevallen, met name wanneer er misdrijven binnen worden gepleegd, betrokken bij

het leven der gevangenen. Onder hen staan de bestuurders, in de Republiek doorgaans regenten genoemd en in de Hanzesteden *Vorsteher* of *Provisoren*. In Duitsland kan deze functie een stap zijn in een *cursus honorum* die uiteindelijk tot de magistratuur leidt; in Nederland worden weinig regenten later magistraten. In ieder geval zijn ze in de regel afkomstig uit de gegoede burgerij, met name uit de koopliedenstand. Dit college bemoeit zich eveneens weinig met de dagelijkse gang van zaken of de arbeid der tuchtelingen. De leden worden gewaarshuwd als er iets bijzonders aan de hand is. Een belangrijke taak voor de regenten vormt het uiteindelijke financiële beheer.

De dagelijkse leiding ligt bij een kleine groep die verantwoordelijk is voor de discipline en de voortgang der arbeid. Meestal betreft het enkele functionarissen, waarbij er al dan niet één aan het hoofd staat. Hun voorman wordt meestal binnenvader genoemd en zijn echtgenote binnenmoeder. Daarnaast is er, onder meer in Amsterdam, Bremen en Hamburg, een aparte tuchtmeester. Waar een armenhuis met de inrichting is verbonden, bestaat de dagelijkse leiding uit meer personen. Zo zijn er in Haarlem uitgebreide instructies bewaard gebleven voor de binnenvader en -moeder, de moeder van de gevangen vrouwlieden, een cipier, provoost, schoolmeester, onderboekhouder, opper- en onderbakker, kindermoeder en de opzichter van de weverij.⁷ De genoemde functionarissen kunnen weer personeel onder zich hebben. De betrokkenen fungeren dan als knecht van de werkbaas, assistent bij de tuchthandhaving, keukenmeid, wasvrouw, enzovoort. Ze zijn dus de knechten en meiden van de dagelijkse beheerders en vormen geen aparte categorie van bewaarders.

Wat vooral opvalt is de paternalistische terminologie om de functies aan te duiden. In het niet-officiële gebruik is die zelfs nog geprononceerder. De dagelijkse leiders gelden als surrogaat-vaders en moeders voor de tuchtelingen en het personeel op het vierde niveau als een soort dienstboden. Deze en andere gegevens getuigen van de beeldvorming over tuchthuizen als pseudo-huishoudens. In dit verband is het interessant ons af te vragen in hoeverre die inrichtingen pasten binnen Erving Goffmans definitie van 'total institutions'. Goffman noemt vijf ty-

pen daarvan in onze samenleving: a) tehuizen voor hulpbehoevenden, b) hospitalen - waaronder gekkenhuizen -, c) gevangnissen, d) kazernes, e) kloosters. Als één van hun belangrijkste kenmerken geldt de scheiding tussen 'inmates' en 'staff': 'Inmates typically live in the institution and have restricted contact with the world outside the walls; staff often operate on an eight-hour day and are socially integrated into the outside world'.⁸ Het is duidelijk dat de vroeg-moderne tuchthuizen een ander model volgden, omdat noch de regenten, noch de dagelijkse leiders als staf aangemerkt kunnen worden. De eerstgenoemden vergaderen wel eens per week in de regentenkamer en hun portretten hangen daar, maar verder komen ze niet binnen de inrichting. De binnenvader en zijn knechten daarentegen vormen veel sterker een onderdeel van het interne leven dan Goffmans staf dat doet. De binnenvader en -moeder wonen in het tuchthuis en ontvangen hun visite daar. Zij zijn ook een beetje gevangen.

Het leven in tuchthuizen

Op het niveau van symboliek en ideologie stond het huishoudmodel dus centraal. De volgende vraag is hoe dat uitwerkte in de praktijk. Mijn onderzoek in de archieven van diverse tuchthuizen heeft, met name voor Delft en Hamburg, veel details over het leven binnen aan het licht gebracht. We kunnen ze groeperen in twee hoofdcategorieën, het leven van boven en het leven van onderen. Ik kan slechts op enkele elementen eruit nader ingaan. Overigens betreffen deze gegevens vooral de achttiende eeuw, toen in toenemende mate door de rechtbank gevonnen in tuchthuizen terecht kwamen.

De eersten die het leven van boven richting geven zijn de gevangenisbouwers. De plattegrond van de meeste tuchthuizen wordt gedomineerd door de binnenplaats, waar onder meer de geselpaal voor overtreders van de interne regels staat. Daarop komen de vertrekken uit die in de regel als hokken worden aangeduid. Daarin werken en slapen de zwaarste misdadigers; ze komen er zelden uit. Voor de lichter gestraften en de vrouwen, die in aparte 'kribben' slapen, zijn er doorgaans arbeidszalen. In een stad als Hamburg kent men het systeem van hokken niet. Daar zijn aparte werkruimtes voor beide ge-

slachten en verblijven de mannen 's nachts afzonderlijk in kooien.

De plattegrond heeft dus direct met de te verrichten arbeid te maken. De verplichting om te werken vormt het meest essentiële onderdeel van het gevangenisregime. Raspen was een geschikte taak voor de zwaardere misdadigers. Het was tamelijk vermoeiend en het kon eventueel met een blok aan het been worden gedaan. Per paar dienden de gevangenen het keiharde roodhout, of andere soorten, tot poeder te zagen, dat vervolgens als grondstof werd gebruikt voor de fabricage van verf. De textielbewerking was echter de meest voorkomende vorm van gevangenisarbeid: vooral weven en spinnen, maar ook bijvoorbeeld zeildoek maken of hennep kloppen. Het karakter van dwangarbeid blijkt uit de verplichting om een bepaald minimum af te leveren. Bij het raspen werd dat in gewicht of in balen verfpoe-der uitgedrukt en het kwam wel voor dat de tuchtelingen vals speelden door zand en kiezelstenen door het poeder te mengen. Het vaststellen van een minimum bracht tevens de mogelijkheid van overraspen of -werken met zich mee, hetgeen de betrokkenen enige inkomsten opleverde. Op zondag werd er uiteraard niet gewerkt.

Daarmee komen we op een volgend element in het tuchthuisregime, de godsdienst. De religieuze opvoeding klonk prominent door in oprichtingsbesluiten en ordonnanties. In de praktijk kwam hiervan soms minder terecht. In ieder geval was het de bedoeling dat zoveel mogelijk gevangenen naar de kerkdienst kwamen. Vanwege veiligheidsoverwegingen schoten de echte zware jongens er het meest bij in. Zij waren slechts verplicht in hun hokken hun gebeden op te zeggen. In Duitsland lijkt het religieuze element iets geprononceerder geweest te zijn. Alle gevangenen, ook de 'woeste' mannen, werden bij de dienst toegelaten. De ruimte waarin deze plaatsvond werd 'de kerk' genoemd en ook buitenstaanders kwamen daar om tezamen met de misdadigers de dienst bij te wonen.

Twee elementen van het leven van boven waarop ik slechts summier wil ingaan, zijn het dieet en de discipline. Wat het eerste betreft kan gesteld worden dat het menu vooral uit brood en peulvruchten bestond en dat slechts op zondag vlees werd verschaft. Discipline betekende toezicht en soms straf.

De tucht van de tuchthuizen impliceerde dat er inderdaad werd gewerkt, dat de gevangenen zich in het algemeen gedisciplineerd gedroegen en bijvoorbeeld geen vieze liedjes zongen of niet ongegrond klaagden over het eten, dat ze het personeel gehoorzaamden en niet poogden te ontsnappen. Disciplinaire straffen waren er in gradaties, van het onthouden van eten tot een stevige geseling aan de paal.

Met betrekking tot het leven van anderen kunnen vijf thema's worden onderscheiden: a) conflicten en geweld tussen gevangenen onderling, b) seksuele activiteiten of betrekkingen tussen hen of tussen vrouwelijke gevangenen en leden van het personeel, c) meegebrachte kinderen, d) insubordinatie en opstand, e) uitbraak.

Slechts op laatstgenoemd thema wil ik thans ingaan. Overigens betreft het in de meeste van de in de tuchthuislogboeken vermelde gevallen slechts een poging tot uitbraak, wat voor de historicus des te gelukkiger is omdat de plegers van een geslaagde ontsnapping niet verhoord kunnen worden.

We kunnen de vormen van uitbraak onderscheiden naar de gehanteerde methoden. Brandstichting is één van de oudste en we zouden het ook een 'archaische' werkwijze kunnen noemen. Het idee was om in de ontstane verwarring op een of andere wijze een goed heenkomen te zoeken. Deze methode werd vooral in de zeventiende eeuw toegepast en was zelden succesvol. Ze kwam voornamelijk voort uit wanhoop en werd dan ook minder frequent toen tuchtelingen op den duur leerden op meer planmatige en 'rationele' wijze te ontsnappen. Dat kon onder meer via de tweede methode, die ook ons nog welbekend is: uitbraak in letterlijke zin, door bijvoorbeeld te graven en de pleisterkalk of de aarde in het secreet te werpen. Met name in achttiende eeuw Delft getuigen de bronnen van een grote inventiviteit der gevangenen, die van bijna alles instrumenten wisten te maken. Soms was er ook hulp van buiten, zoals in het geval van Gillis van der Kam, die in 1726 in het bezit bleek te zijn van twee ijzeren beitels. Hij bekende dat ze waren geleverd 'door een vrouwmensch dat van te vooren sijn hoer hadde geweest'.⁹

Ook met de derde methode - het bemachtigen van sleutels, meestal door middel van geweld - zijn we heden ten dage nog vertrouwd. Ze werd in de notu-

len van de Delftse regenten diverse malen vermeld. In maart 1714 bijvoorbeeld wisten drie tuchtelingen - onder bedreiging hem het leven te zullen benemen, maar zonder wapens - de sleutels van de binnenvader te bemachtigen. Ze sloten hem in hun eigen hok op en begonnen de deur naar de binnenplaats te rammen met een zijplank van de raspbank. De deur gaf echter niet zo snel mee en ze werden door 'enige mensen' in hun voornemen gestuit. Het eindigde met geseling en water en brood.¹⁰

Een belangrijk element bij veel ontsnappingspogingen, via verschillende methodes, was het collectieve karakter ervan. Natuurlijk waren er ook verraders, die hoopten op vermindering van hun straftijd, maar over het algemeen kan gesteld worden dat gevangenen steeds meer leerden om samen te werken en daartoe ook bereid waren. Dat leidde er in de achttiende eeuw toe dat uitbraakpogingen tot een soort ritueel werden. Iedere nacht was er wel ergens een groep aan het graven of breken, ook al wist menigeen dat de feitelijke kans op succes gering was. Het idee dat alle tuchtelingen eens door hun eigen inspanningen vrij zouden komen, was hun grote illusie. Het hield hen op de been en maakte het leven binnen de gevangenis draaglijk; het gaf vorm aan hun subcultuur. Het in stand houden van deze illusie was het resultaat van een leerproces, van de cumulatieve ervaringen van generaties gevangenen. Op die wijze wisten ze Coornherths stelling, dat boeven de dood prefereerden boven vrijheidsberoving en dwangarbeid, te ontcrachten.

Conclusie

Het voorafgaande had vooral tot doel enig inzicht te verschaffen in de levenswijze en -omstandigheden van een tot dusver weinig intensief bestudeerde groep aan de onderkant van de sociale ladder: gevangenen. Daarnaast ging het om een uiting van criminalisering, die de groep der marginalen, zwerfers en bedelaars trof. Juist de toename van het percentage gevonnisten in tuchthuizen vanaf het eind der zeventiende eeuw betekende dat de samen met hen opgesloten 'valse armen' in hun eerloosheid werden bevestigd. Aan de andere kant lijkt het in het beheer van tuchthuizen gevolgde huishoudmodel een tegenwicht te zijn. Het was evenzeer van toepassing

op andere inrichtingen, zoals armen- en weeshuizen, die geen strafkarakter hadden. Dat neemt niet weg dat tuchthuizen, zeker in de achttiende eeuw, primair als verlengstukken van de justitie werden gezien. Als zodanig paste de toename van tuchthuisstraffen in de groei van de centrale overheid, dat wil zeggen het staatsvormingsproces. Verder droegen ze bij aan de differentiatie binnen het strafstelsel.

Noten

1. Mijn betoeg is gebaseerd op mijn binnenkort bij de Rutgers University Press (New Brunswick, N.J.) te verschijnen boek *The prison experience*. Daarom volsta ik met het geven van slechts enkele voetnoten in concrete gevallen. Zie voorts, voor een uitgebreide literaturopgave, mijn bijdrage 'The sociogenesis of confinement and its development in early modern Europe', in: Pieter Spierenburg ed., *The emergence of carceral institutions. Prisons, galleys and lunatic asylums, 1550-1900*. Centrum voor Maatschappij-Geschiedenis 12 (Rotterdam 1984).
2. Gemeentearchief Amsterdam (GAA) 5061, nummer 276, folio 140 vs.
3. Zie vooral het logboek van de Hamburgse provisorien: Stadsarchiv Hamburg, 242-1-I, nummer A14-1.
4. Stadsarchiv Bremen, 2-D.18.d, dossier 1a; SAH, Senatsacten, Cl. VII, Lit. Mb, nummer 2, volume 3a.
5. Gemeentearchief Haarlem (GAH), Vroedschapsresolutie 13-7-1590, folio 77.
6. GAA, 5020, nummer H, folio 116-120vs.
7. GAH, archief werkhuis, nummer 12.
8. Erving Goffman, *Asylums* (Garden City, New York 1961) 7.
9. Gemeentearchief Delft, Archief van het St. Joriskasthuis, nummer 59-1, folio 63-64.
10. Ibidem, folio 60vs.